

КООПЕРАЦІЯ ЯК ОДИН З ІНСТРУМЕНТІВ РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

У статті зроблено аналіз наукових концепцій, що торкаються взаємодії селянського господарства та кооперації, сформованих провідними вітчизняними науковцями початку ХХ ст., та вказана їх актуальність в контексті сучасного розвитку народного господарства.

Займаючись тією чи іншою господарською діяльністю, люди з давніх-давен практикували кооперування, розуміючи, що лише на засадах взаємодопомоги і взаємовиручки можна поліпшити своє існування. Що стосується сільськогосподарської кооперації, то окремі її види були історично відмічені ще у стародавніх єгиптян, вавилонян, греків, римлян. Адже сільськогосподарське виробництво, як правило, розвивалось по берегах річок (Ніл, Тигр, Євфрат), тому необхідно було будувати іригаційні споруди, що і робилось спільними зусиллями [1, с. 7].

Кооперація в Україні має 140-річну історію, тобто ми повною мірою можемо говорити про наявність українського досвіду кооперативного будівництва як в теоретичному аспекті, так і в практичному. Сутність економічної та соціальної природи сільського господарства постійно була і є в полі зору науковців. Світове визнання одержали імена О.В. Чаянова, М.І. Туган-Барановського, Н.Д. Кондратьєва, П.М. Маслова [2-5] та інших представників вітчизняної науки. Сучасні економісти в контексті державної програми розвитку народного господарства [6-8] досить велику увагу приділяють теорії кооперації [9-11].

Метою даної статті є аналіз основних наукових концепцій функціонування селянського господарства та кооперації як одного з інструментів його розвитку. Об'єктом дослідження є теорія та практика кооперування, предметом – економічні та соціальні фактори, що впливали на розвиток селянського господарства.

Говорячи про теоретиків наукової організації селянського господарства, на нашу думку, варто розпочати з доробку Олександра Васильовича Чаянова. У своїх роботах «Організація селянського господарства», «Короткий курс кооперації» (1925 р.), «Основні ідеї та форми організації сільськогосподарської кооперації» (1927 р.) учений виходив із того, що суперечки про переваги (недоліки) великого чи дрібного виробництва є безпредметними. Велике виробництво має переваги, але до певної межі. Необхідно шукати оптимальне рішення, а воно полягає в тому, що оптимум існує там, де за інших однакових умов собівартість отримуваних продуктів є найменшою, залежить від об'єктивних факторів і природних умов, спеціалізації господарства та ін. Оптимальним за розміром є підприємство, сумарні витрати якого на одиницю продукції мінімальні. Для трудового селянського господарства, за О. Чаяновим, важлива не так максимізація чистого прибутку, як зростання валового доходу, рівномірний розподіл праці протягом року та ін. Підвищення ефективності функціонування аграрного сектору О.В. Чаянов вбачав у поширенні кооперації.

Так, О.В. Чаянов у своїх роботах постійно вказує на переваги малого селянського сімейного господарства над великими капіталістичними господарствами, полемізуючи, таким чином, з А. Смітом та Д. Рікардо, які своє вчення будували на перевагах капіталістичного підприємства. Зокрема, О.В. Чаянов зазначає, що «селянське господарство, знизивши рівень споживання, може залишатись життєздатним» у тих умовах, в яких капіталістичне господарство (зміст діяльності якого в отриманні прибутку) приречене

на «безсумнівну загибель». Вчений був переконаний у «виключній живучості і стійкості селянських господарств у критичні для всієї системи сільського господарства періоди» [12, с. 249-251]. Відповідно до теорії О.В. Чаянова «селянське господарство, яке, не будучи натуральним господарством, працює в умовах ринку, буде викидати із свого організаційного плану всі ті малодохідні галузі виробництва, в яких продукт виходить у своєму господарстві з більш великими зусиллями, ніж ті, які необхідні для одержання його ринкового еквівалента в інших, більш дохідних видах господарської діяльності» [12, с. 292].

Так вчений дійшов висновку щодо спеціалізації селянських господарств залежно від умов, в яких воно знаходиться – як ґрунтово-кліматичних, так і ринкових.

Наступний крок при організації сімейного селянського господарства – врахування сезонності праці на землі, тому що в пікові періоди селянського господарювання напруженість праці є найвищою і впливає на розміри площі, яку сім'я здатна обробити. Враховуючи цей взаємозв'язок трудового потенціалу сім'ї з обсягами виробництва в піковий період, а також неможливість повної зайнятості членів селянської сім'ї в інші періоди року, О.В. Чаянов пропонує вихід із цієї ситуації, категорично заперечуючи застосування найманої праці, «використовуючи, наприклад, такі сорти зернових культур, які можуть стояти на корені, не осипаючись», і застосування збиральних машин для підвищення продуктивності праці.

Таким чином, модель селянського господарства, побудовану О.В. Чаяновим і засновану на виключенні застосування найманої праці, при всіх її позитивних сторонах не можна вважати найбільш оптимальною і економічно ефективною в силу специфіки сільськогосподарського виробництва. У той же час не викликає сумніву, що О.В. Чаянов розробив свою економічну теорію селянського господарства [13]. Він обґрунтував принципи, які лежать в основі організації селянського господарства, встановив економічні закономірності, за якими відбувається господарська діяльність селянської сім'ї. Його наукове бачення оптимізації селянського господарства полягає в тісному залученні кооперативних інститутів як інструментів інтенсифікації та підвищення якості ведення господарства при мінімальних затратах.

Обґрунтування основ кооперації є визначним науковим доробком М. Туган-Барановського, поєднання наукових концепцій дасть можливість зрозуміти взаємозв'язок кооперації та індивідуального селянського господарства, досягнути всю плідність такої співпраці. «Як продукт свідомої творчості, спрямованої на перетворення існуючого соціально-економічного ладу, – вважав вчений, – кооперація з'явилася в результаті впливу на капіталістичне суспільство соціалістичного ідеалу» [14]. Саме в руслі цього ідеалу, як прагнення до нового, справедливого суспільного устрою, очищеного від усіх видів експлуатації, простежує М. Туган-Барановський розвиток ідей кооперації, їх видозміну та конкретизацію з розвитком і поглибленням уявлень людства в галузі суспільствознавства.

На думку вченого, мета кооперації – це «не добування найбільшого прибутку на витрачений капітал, а, навпаки, збільшення через спільне господарювання трудового доходу своїх членів або зменшення їхніх видатків», «не найбільший прибуток, а найбільший добробут членів кооперативу». Її основний принцип – добровільність об'єднання заінтересованих осіб та устрою кооперативу, солідарність її членів. Вона набрала капіталістичної форми, «але в цій капіталістичній формі, – на думку дослідника, – живе зовсім інший, некапіталістичний дух, який виводить людство на нові шляхи та утворює нові громадські форми; вони остільки протилежні формам життя капіталістичного суспільства, оскільки дружність і взаємодопомога далекі від насильства та експлуатації» [15, с. 34-42].

Принципи організації сільськогосподарських кооперативів тісно пов'язані зі специфікою селянського господарства, потреби якого й покликана обслуговувати сільськогосподарська кооперація. Сільськогосподарська кооперація стала тією силою, яка зміцнила селянське господарство, забезпечивши йому певну конкурентоспроможність в умовах ринкових відносин.

Особливе значення мав виконаний М. Туган-Барановським аналіз сутності й ролі сільськогосподарської кооперації. Аналіз цей ґрунтується на загальноновизнаних на той час економічною наукою висновках щодо характеру еволюції селянського господарства, яке у сфері землеробства виявляло більшу стійкість, ніж велике капіталістичне господарство, поступаючись, проте, останньому у сфері обігу. В таких умовах кооперація селянства – кредитна, збутова, переробна тощо, на думку вченого, була необхідною у селянському трудовому господарстві: завдяки кооперації селянин мав змогу користуватися тими вигодами та пільгами, які мали великі господарства. Він наголошував на значенні об'єднання кооперативів у союзи.

Однак, розвиваючи це положення, вчений роз'яснював, що хоч кооперація знищує відокремленість між дрібними господарями, проте вона не перетворює селянське виробництво в якусь іншу форму: господарство селянина залишається дрібним, окремим селянським господарством на чолі з самостійним господарем, що веде його на свій ризик. Саме індивідуальне селянське господарство вчений вважав «основною клітиною» кооперативної тканини, яка, не загрожуючи його самостійності, «робить його ще міцнішим, бо збільшує його продуктивність та підвищує технічний рівень цього господарства» [16].

М. Туган-Барановський займався дослідженням різних типів та видів кооперації, їх соціальних та господарських характеристик, ролі й можливостей у захисті інтересів різних верств трудящих тощо. Предметом його особливої уваги була сільськогосподарська кооперація різних видів, з розвитком якої вчений пов'язував надії на піднесення селянського господарства шляхом його інтенсифікації та сільського господарства в цілому, на поліпшення добробуту селян. Результатом цих досліджень стала знаменита праця М. Туган-Барановського «Социальные основы кооперации». У цій фундаментальній роботі вчений не тільки детально дослідив історичну еволюцію кооперативних ідей та кооперативної практики різних країн і народів, у тому числі й Російської імперії, а й узагальнив кооперативний досвід людства, сформулював ряд вагомих теоретичних висновків та передбачень, наукову обґрунтованість яких підтвердив наступний досвід розвитку світового кооперативного руху [16].

Особливо піклувався М. Туган-Барановський про долю селянства та його кооперації, про ті негативні наслідки для селянства і суспільства в цілому, що до них може призвести реалізація програм соціалізації або націоналізації землі. Цим проблемам присвятив кілька праць, які побачили світ на початку 1918 р. Насамперед це «Русская земельная реформа и кооперация» та «О кооперативном идеале», які вийшли також окремими виданнями і які автор включив до третього видання книги «Социальные основы кооперации».

Проте ці науково обґрунтовані й перспективні висновки не завадили вченому, який до того глибоко проаналізував усі вади колективного землеробства, здійснити єдину на той час реальну спробу теоретичного обґрунтування можливості використання виробничої кооперації на селі. Перша його спроба була реалізована ним під час підготовки Тимчасовим урядом земельної реформи, яка передбачала зрівняльний розподіл частини землі нетрудового користування між селянами. М. Туган-Барановський ставить і намагається відповісти на запитання: як же організувати сільськогосподарське виробництво, щоб через цей зрівняльний розподіл не знизилася його продуктивність. Яким чином зберегти для селян ті новітні досягнення техніки, агрономії, біології тощо, що почали широко застосовуватися у деяких поміщицьких господарствах, які перейшли на капіталістичні рейки інтенсивного виробництва, забезпечивши цим в окремих галузях, зокрема, в культурі хлібів, значно вищу його продуктивність порівняно з селянським. Що стосується інших інтенсивних галузей сільськогосподарського виробництва, то тут М. Туган-Барановський, як і більшість вчених того часу, безальтернативно надавав перевагу можливостям дрібного селянського господарства.

Учений також сформулював своє розуміння господарства, господарської діяльності як основної і визначальної сфери суспільного життя. Під господарством учений розумів «сукупність людських дій, що спрямовані на зовнішній світ та мають за мету не насолоду самою діяльністю, а створення матеріальних обставин, необхідних для задоволення людських потреб». Він замінив поняття К. Маркса «продуктивні сили» поняттям «матеріальні фактори виробництва» [15]. Останні, як результат господарського впливу людини на природу, він вважав саме тією стійкою матеріальною стороною господарства, яка має визначальний вплив на суспільне життя. Проте є й інша сторона господарства – соціальна, яка визначається зворотним впливом природи на суспільство. Цей вплив змінює саму людину і визначає через господарство мету та умови її господарської діяльності.

Уявлення М. Туган-Барановського про господарство як безперервну взаємодію людини (суб'єкта) з природою (об'єктом) і зумовили його висновок про значення психологічного аспекту вивчення господарського процесу. Вчений був переконаний, що з розвитком суспільства, з його прогресом, роль стихійних, матеріальних факторів у суспільному житті знижуватиметься, а роль психологічних факторів суспільної свідомості зростатиме. Тим самим М. Туган-Барановський, по суті, відійшов від марксистського трактування економічних явищ як вираження суспільних відносин людей, що складаються у процесі виробництва незалежно від їх господарської волі і визначають собою відносини у сфері обміну і розподілу, тобто від розуміння економічних явищ як абстрактних понять суспільного устрою.

Не заперечуючи факту розширення селянства, вчений разом з тим звертав увагу на факт зростання не прошарків пролетаризованого та крупного селянства, а саме середнього, яке становило значну більшість. Обговорюючи тезу про стійкість селянського господарства, М. Туган-Барановський наголошував на його трудовому характері, особистій зацікавленості селянина-господаря у результатах своєї праці, на тому, що селянин веде господарство не заради прибутку та ренти, а для забезпечення власних потреб своєї сім'ї. Завдяки цьому «дрібне господарство, – стверджував дослідник, – може існувати і розвиватися при значно меншому валовому і чистому доході, ніж капіталістичне велике» [16], з меншою залежністю від коливань цін на ринку на сільськогосподарські продукти, тобто в умовах, які для капіталістичного господарства, що ведеться «заради збуту та прибутку», неприйнятні. На користь такого висновку, вважав М. Туган-Барановський, свідчив і характер процесу мобілізації землі, перехід її від поміщиків до інших, переважно селянських рук, ті грабіжницькі викупні та орендні платежі, ціни за землю, які погоджувалися сплачувати придушені малоземеллям селяни.

Науковець наголошував, що «вивчаючи відносини господарства, політична економія втручається в господарські інтереси, що є найбільш могутніми і домінуючими інтересами сучасності... Чим глибше захоплює ця наука природу суспільно-економічних відносин, – писав М. Туган-Барановський, – тим впертіше відкидаються її висновки тими, інтересам яких ці висновки суперечать» [16].

Отже, сільськогосподарська кооперація, обмежуючись процесами першої групи, не руйнує приватних селянських господарств, а, навпаки, зміцнює їх, сприяє їх розвитку. Так, О.В. Чаянов зазначав, що «у кооперативах тільки частина виробництва, та власне частина, де велике господарство має переваги над дрібним, об'єднується в спілку... Сільськогосподарський кооператив є доповненням до самостійного селянського господарства, обслуговує його і без такого господарство не має сенсу» [17].

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив являє собою господарську організацію, що належить сільськогосподарським товаровиробникам, які управляють ним на демократичних засадах, надає своїм членам послуги, необхідні для їх особистих господарств, не має на меті отримання прибутку, а прагне задовольнити виробничі та соціальні потреби своїх членів.

Основна риса кооперативу – його неприбутковий характер. Надання послуг, виконання робіт здійснюється за собівартістю. Кооператив не залишає собі прибутку, а результат від економічної діяльності розподіляє серед членів пропорційно до участі в роботі кооперативу.

Як бачимо, наукові розробки О.В. Чайнова, М. Туган-Барановського і їх однодумців одержали творчий розвиток у працях зарубіжних і вітчизняних економістів. Широке визнання одержали роботи М. Баккета, Д. Блека, М. Клаусона, Ч. Сайра, Е. Касла, М. Бекера, Л. Нельсона, Т. Хеджеса, В. Афанасьєва, Ю. Баландіна, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, Д. Ваніна, І. Ковальченко, Л. Конігіна, Г. Зоріна, В. Челенцева та ін., таким чином, можемо говорити про функціонування цілих напрямків та шкіл в різних галузях наук, які займаються проблемами кооперації та її ролі в народному господарстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хилл Н. Думай и богатей / Н. Хилл ; пер. с англ. – М. : Начала-Пресс, 1992. – 160 с.
2. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Туган-Барановський М.І. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 628 с.
3. Чайнов А.В. Избранные труды / Чайнов А.В. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 431 с.
4. Кондратьев Н.Д. Внешняя торговля / Н.Д. Кондратьев // К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства (Материалы исследования НК РКИ СССР) / под ред. Я.А. Яковлева. – М. ; Л. : Госиздат, 1928. – С. 114-115.
5. Маслов П. Основы кооперации и условия накопления кооперативного капитала / Маслов П. – [2-е изд.]. – М. ; Л., 1925.
6. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20.12.1991 № 2009-ХІІ (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 14. – Ст. 186.
7. Про споживчу кооперацію : Закон України від 10.04.1992 № 2265-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 414.
8. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР // Офіційний вісник України. – 1997. – № 33. – С. 1.
9. Кудряшов В.И. О классификации крестьянских хозяйств / В.И. Кудряшов // Власть, бизнес и крестьянство: механизмы эффективного взаимодействия : Никоновские чтения. – М., 2002.
10. Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия / сост. Т. Шанин. – М., 1992. – 564 с.
11. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / авт. колектив : В.М. Литвин (керівник) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 652 с.
12. Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / Чайнов А.В. – М., 1919. – 345 с.
13. Чайнов А.В. Организация крестьянского хозяйства / Чайнов А.В. – М. : Коопиздат, 1925.
14. Туган-Барановський М.І. Політична економія : Курс популярний / Туган-Барановський М.І. – К. : Наук. думка, 1994. – 347 с.
15. Огінський А. Загальна характеристика еволюції систем сільського господарства на території України / А. Огінський // Економіка України. – 2000. – № 11. – С. 55-63.
16. Туган-Барановський М.І. Социальные основы кооперации / Туган-Барановский М.И. – М. : Экономикс, 1989. – 173 с.
17. Нечитайло В.В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан : дис. ... доктора іст. наук / Нечитайло В.В. – К., 2006. – 514 с.

Н.І. Земзюліна

Кооперация как один из инструментов развития сельского хозяйства: историческая ретроспектива

Статья включает обзор теоретического материала начала XX века, который охватывает проблему взаимодействия кооперации и крестьянского единоличного хозяйства, проведены параллели с современной ситуацией в фермерских хозяйствах.

N.I. Zemzulina

Cooperation as One of the Tools of Development of Agriculture: Historical Retrospective

This article deals with the analysis of the major scientific concepts of agriculture and cooperation interaction that was formed by progressive domestic scientists at the beginning of the XXth century and their topicality in the modern development of the national economy is revealed.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2010.